

Дніпропетровський державний університет

На правах рукопису

Кулаковський Петро Михайлович

РУСЬКА (ВОЛИНСЬКА) МЕТРИКА (1569-1673 рр.) ЯК ДЖЕРЕЛО
ДО ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОГО ТА БРАЦЛАВСЬКОГО ВОЄВОДСТВ

07.00.09 - Історіографія, ~~джерелознавство~~
і методи історичного дослідження

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата історичних наук

Дніпропетровськ-1992

00820221 (F)

Робота виконана на кафедрі історичних наук
знавства Дніпропетровського державного університету

Науковий керівник - доктор історичних наук,
професор Ковальський М.П.

Офіційні опоненти - доктор історичних наук,
професор Швидько Г.К.

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Абросимова С.В.

Провідна установа - Запорізький державний університет

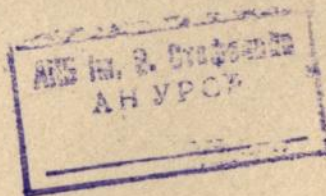
Захист відбудеться 14. квітня 1992 р. о 14 год.
на засіданні спеціалізованої ради К.053.24.08 по присудженню
вченого ступеня кандидата історичних наук в Дніпропетровському
державному університеті /320625, ДСП Дніпропетровськ-10, про-
спект Гагаріна, 72, Дніпропетровський держуніверситет, корпус І,
аудиторія 604/.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці
держуніверситету.

Автореферат розіслано 12. вересня 1992 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради
кандидат історичних наук
доцент

ТУТИК А.С.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Певне розширення діапазону джерелознавчих досліджень, що спостерігається зараз в українській історіографії, сприяло, з одного боку, зростання уваги дослідників до книг державних та станово-представницьких установ, які поширювали свою юрисдикцію, частково чи повністю, на українські землі протягом XIV-XVIII ст., а, з іншого боку, більш точно виявило настільки недостатньо вивченими є дані книги. Значення ж їх для вивчення історії того чи іншого регіону України в окреслений період важко переоцінити, оскільки саме в них відклалися поліпараметричні об'єктивні і, як правило, достовірні дані стосовно широкого кола різноманітних аспектів життя українського суспільства. Така надзвичайна інформативність книг державних та станово-представницьких установ призвела до того, що вони справедливо сприймаються сучасними вченими-джерелознавцями як основна елементарна конструкція - фундамент - джерельної бази історії України XIV-XVIII ст.

В силу досить складного і запутаного поєднання об'єктивних та суб'єктивних причин ступінь збереженості книг державних і станово-представницьких установ для різних українських земель є неоднаковим, а як наслідок і різко відрізняється роль того чи іншого комплексу таких книг стосовно окремо взятого регіону. Так, якщо для історії Руського воєводства (сучасної Галичини) з сер. XV, Поділля з др. чв. XVI, Волині з сер. XVI ст. підставовим джерельним комплексом є книги місцевих судово-адміністративних установ, то для вивчення історичних процесів, що проходили на території Київщини, Брацлавщини і Чернігіво-Сіверщини до 1569 р., надзвичайно важливе значення мають книги литовської, а з 1569 до 1673 р., - Руської (Волинської) Метрик.

Руська (Волинська) Метрика [далі - РМ] - це реєстрові книги Руської канцелярії (структурного підрозділу польської королівської /Коронної/ канцелярії), які велися з 1569 до 1673 р. РМ включає в свій склад офіційні копії (вписи) значної частини документів, що видавалися в канцелярії за дорученням короля або його довірених осіб, а також тих, які надходили до канцелярії і за розпорядженням її керівників повинні були там фіксуватися. Юрисдикції РМ підлягали Волинське, Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства [далі - східноукраїнські воєводства], три перші з яких були інкорпоровані до складу Польського королівства (Корони) актом Люблінської унії 1569 р., а останнє - створене в 1633 р. з

східної частини Київського воєводства та земель Чернігово-Сіверщини, відвоєваних у Московської держави Річчю Посполитою (далі - РП) внаслідок воєн перших двох десятиріч XVII ст.

Актуальність вивчення РМ, на наш погляд, зумовлюється наступними причинами:

а/ загальним станом історіографії історії України др. пол. XVI - XVII ст., враховуючи який, вихід на якісно новий рівень конкретно-історичних, а особливо синтетичних, досліджень цього відрізка часу є можливим лише при суттєвому розширенні його джерельної бази;

б/ першочерговою перспективністю розширення цієї джерельної бази за рахунок документальних джерел, а надто комплексних, континуаційних (хронологічно послідовних), синхронних подій, доказових з правової точки зору¹, тобто генетичних серійних книг (якими, зрештою, і є РМ);

в/ винятковим місцем серед серійних книг, що безпосередньо висвітлюють історію України др. пол. XVI-XVII ст., яке займає РМ, як під кутом зору її особливої значимості, так і виходячи з обставин часткової або повної втрати інших українських серійних книг даного періоду;

г/ наявність великого комплексу проблем, зв'язаних з дослідженням питань про місце РМ серед джерел до історії України XVI - XVII ст., її архівну історію, установу, яка продукувала книги даної Метрики, її інформативні можливості, перспективи археографічного та текстологічного опрацювання текстів її книг з метою підготовки до публікації, а також або ж повною відсутністю, або лише самою загальною розробкою означених проблем в історіографії.

Широкомаштабність інформативних можливостей документів РМ неминуче зумовлювала необхідність застосування до них територіального чи проблемного обмеження. Як основне в роботі було обране територіальне обмеження. Це дозволяло, по-перше, аналізувати документи, що стосувалися обраної території, комплексно, хоч певною мірою наближувались до розуміння їх багатонаправленості та багатомірності, а, по-друге, максимально врахувати стан попередньої

¹ Перелічені ознаки серійних книг були сформульовані Я.Р. Дашкевичем в роботі: Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII-XVIII ст. (Проблематика, стан і методика дослідження) // Історичні джерела та їх використання. Київ, 1969. Вип. 4. С. 130.

історіографії з метою проведення порівняльного аналізу і виявлення реальної новизни даних документів РМ.

В якості такої території в дослідженні виступають Київське та Брацлавське воєводства [далі - відповідно КВ і БВ]. Насамперед, до подібного вибору автора підтовкував наявний стан джерельної бази др. пол. XVI-XVII ст. даних воєводств з точки зору серійних книг. Так, підлягли повному знищенню книги Либлінського Трибуналу (вищої судової інстанції РП з справ між шляхтою) означеного періоду для КВ і БВ¹. Не краще виглядає справа із збереженістю інших київських та брацлавських серійних книг. За підрахунками М.П.Ковальського на сьогодні за період 1569-1673 рр. збереглися 1 книга Київського гродського суду, 12 - Житомирського, 1 - Вінницького, а також 1 книга Брацлавського земського суду², що складає лише мізерну частину від колись існуючої їй кількості. Подібним є стан збереженості і книг київського та брацлавського підкоморського судів. Згідно реконструкції Н.Яковенко, київський підкоморський суд спродукував за 1581-1659 6 книг, з яких фрагментарно збереглися тільки 3, зшиті в одному конволеті, а брацлавський підкоморський суд залишив по собі за 1580-1665 рр. 5 книг, жодна з яких не збереглася³. Практично відсутні на сьогодні продуквані в др. пол. XVI-XVII ст. на теренах КВ і БВ магістратські, замкові, ратушні та інші різновиди серійних книг. Отже, РМ є єдиним найкраще повністю збереженим комплексом серійних книг, що висвітлює історію КВ і БВ означеного періоду.

Підставою для спільного розгляду різних аспектів історії КВ і БВ є факт появи в перш. пол. XVII, а можливо, навіть в кін. XVI ст., спільної для них назви "Україна"⁴, хоч даний термін в ті часи

¹ Wolff A. Księgi Trybunału Koronnego, 1578-1794 // Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych. Warszawa, 1957. T.1. S.130.

² Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины XVI-перв. пол. XVII вв.: Уч. пос. Днепропетровск, 1979. Ч.4. С.50-52.

³ Яковенко Н.М. Підкоморські книги Правобережної України кін. XVI - перш. пол. XVII ст. // Книга Київського підкоморського суду (1584-1644). Київ, 1991. С.20-21.

⁴ Jablonowski A. Ziemia Ruskie. Ukraina // Źródła dziejowe. Warszawa, 1897. T.XXIII. S.2-3.

застосовувався і як назва до інших українських земель РП¹. По суті під "Україною" розуміли БВ і південну, тобто неполіську, Київщину - територію, подібні як за географічними умовами, так і за багато в чому спільною історичною долею². Поліська частина КВ в історичних джерелах XVI-XVII ст. як частина України практично не згадується, проте її знаходження в складі Київщини, де починаючи з кін. XVI ст. в силу ряду причин, в тому числі і в зв'язку з активізацією козацького фактору, виділяється саме південна частина, поступово приводить до втягнення її в поняття "Україна"³. Також слід зауважити, що в польській історіографії, починаючи з її зародження і до наших днів, даний термін вживається як об'єднуючий стосовно КВ і БВ XVI-XVIII ст.⁴ Наведена аргументація дає право вважати вибір КВ і БВ як об'єкта демонстрації інформативних можливостей РМ не випадковим, а логічно спричиненим.

Накінеш, на користь такого вибору свідчить і особливе значення даних воєводства в історії України XVI-XVII ст. Саме на їх території була здійснена спроба в ході Визвольної війни 1648-1654 рр. відродити українську державність; на цих землях пролягали основні торговельні шляхи з Сходу на Захід та з Півночі на Південь; тут в др. пол. XVI-XVII ст. йшла активна колонізація земель, яка супроводжувалась їх загосподаренням, поширенням фільварків та оренди. Серед українських воєводства РП (Руського, Волинського, Подільського, Київського, Брацлавського) на кін. XVI ст. на долю КВ і БВ припадало майже 60% території та 25% населення⁵.

Виходячи з вищезначеного, об'єктом дослідження є корпус з 29-ти книг РМ, а також супутні матеріали, тобто ті, що безпосередньо до них прилягають, або дозволяють уточнити деякі факти чи постачають нові, а також проливають світло на складний процес фор-

¹ Крисун Н. Адміністративно-територіальне устроєство Правобережної України в XV-XVIII вв. Границы воєводства в свете источников. Київ, 1992. С.70.

² Jabłonowski A. Op. cit. S.2-3.

³ Крисун Н. Указ. соч. С.101.

⁴ Там же.

⁵ Subtelny D. Ukraine. A History. Toronto-Buffalo-London, 1990. P.83.

нування книг, їх генезу та інформативні можливості. Під предне-
тон дослідження розуміється інформативні можливості РМ та супут-
них матеріалів стосовно процесу створення об'єкта, чинників, що на
даний процес впливали, та реалій життя КВ і БВ, які знаходили своє
відображення в об'єкті нашого вивчення.

Хронологічні рамки дисертації обумовлені періодом ведення РМ,
тобто 1569-1673 рр. У тих випадках, коли її еписи включали в свій
склад документи більш давнього часу, хронологічні межі характерис-
тики їх інформативних можливостей щодо історії КВ і БВ відповідно
розширювалися.

Стан наукової розробки проблеми. Незважаючи на існування двох
детальних подокументних описів, укладених в 70-х рр. XVII ст. та
др. пол. XVIII ст. відповідно руським писарем Стефаном Казиніроном
Ганкевичем і регентом Малокоронної канцелярії Яном Франциском Ци-
віньським, РМ довго залишалася поза увагою дослідників і до цих
пір ще не стала об'єктом окремого монографічного вивчення. Більше
того, ступінь розробки жодного з аспектів її вивчення на сьогодні
не можна вважати хоч би задовільним.

Вкрай незначну історичну літературу, присвячену повністю чи
частково дослідженню книг РМ, можна доволі чітко розподілити на
дві групи.

Одна група представлена працями дослідників, які ставили со-
бі за мету дати нарис архівної історії РМ, частіше в зв'язку з ар-
хівною історією чи то Коронної [далі - КМ], чи то Литовської [да-
лі - ЛМ] Метрик, або ж обох разом.

Першим, хто зробив подібну спробу був польський історик-ар-
хівіст Анжей Гулінський, автор написаної в 1853 р., але так і не-
опублікованої, праці "Historia Metryki Koronnej i Litewskiej",
один з розділів якої присвячений загальній характеристиці РМ. Не-
зважаючи на залучення до дослідження ряду цінних дипломатичних мате-
ріалів, зокрема інвентарів книг Коронної канцелярії 1753 та 1809
рр., Гулінському з причини недоступності книг РМ, які зберігали-
ся на той час в Архіві Правлячого Сенату у Петербурзі і користу-
вання котрим було надзвичайно утруднено, вдалося лише окреслити
даний джерельний комплекс, опираючись в окремих випадках на влас-
ні гіпотези і здогадки.

Пріоритет у висвітленні архівного аспекту історії РМ безумов-
но належить іншому польському дослідникові, певний час метриканто-

¹ Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie. Nabytki, N 305.

ві комплексу реєстрових книг, окремих документів, родовідних таблиць та мап, відомого під назвою "Литовська Метрика", Станіславо-ві Птавицькому. В своїй праці, метою якої було створення першого загального опису одиниць зберігання архіву "Литовської Метрики"¹, Птавицький не тільки навів опис 28-ми книг РМ, але й висловив цільний ряд слушних зауважень стосовно характеру даних книг, періоду їх ведення, приналежності до Коронної канцелярії та архівної історії даної серії. Головна ж заслуга його праці полягала в тому, що факт існування в складі архіву "Литовської Метрики" окремої серії книг Коронної канцелярії для східноукраїнських воєводства за 1569-1673 рр. став відомим широкому колу дослідників історії України.

Майже через сто років вивчення архівного аспекту історії РМ було продовжене польськими істориками-архівістами Іреною Сулковською-Курасовою та Марією Возняковою в процесі укладання інвентаря (опису книг) КМ². Як і А.Гуліньський, І.Сулковська-Курасова і М.Восжижова не користувалися оригінальними книгами РМ. Однак, в якості підставових матеріалів ними були використані два дуже важливі джерела: загальний інвентар книг РМ близько 1676 р. авторства С.К.Ганкевича, званий Синописисем ("Synopsis..."), та його ж по-документний опис РМ 1673 р. - , які дали можливість дослідникам достатньо адекватно реконструювати склад РМ і навести її загальну характеристику.

В зв'язку з студіями над ЛМ до РМ, починаючи з сер. 1980-х рр., звернулася американська дослідниця Патріція Кеннеді Грінстед. В коло її зацікавлення увійшла не тільки архівна історія РМ крізь призму її загальної характеристики, визначення складу книг, аналіз певних елементів діяльності Руської канцелярії, як в цілому, так і окремої її книги⁴, але й архівознавче опрацювання РМ протя-

¹ Птавицький С. Описание книг и актов Литовской метрики. Спб., 1887.

² Inwentarz Metryki Koronnej. Księgi wpisów i dekrétów polskiej kancelarii królewskiej z lat 1447-1795 / Opr. I. Sułkowska-Kurasio-
wa i M. Woźniakowa. Warszawa, 1973.

³ Кеннеді Грінстед П. Руська метрика: книги польської коронної канцелярії для українських земель (1569-1673 рр.) // Український історичний журнал. 1989. N 5. С. 52-62; Вона ж. The Ruthenian /Volhynian/ Metrices: Polish Crown Chancery Records for Ukrainian Lands // Harvard Ukrainian Studies [HUS]. 1990. Vol. XIV. N 1/2. P. 7-85.

⁴ Вона ж. A Missing Volume of the Ruthenian Metrica: Crown Chancery Documents for Ukrainian Lands, 1609-1612, from Kornik Library of Polish Academy of Sciences // HUS. 1987. Vol. XI. N 3/4. P. 487-520.

гон XVII-XIX ст. зокрема укладання описів С.К.Ганкевичем та Я.Ф.Цивільським¹. Серед найважливіших результатів праць П.Кеннеді Грінстед слід відзначити встановлення точного числа чистових книг РМ та відтворення процесу їх формування.

Інша група в історіографії РМ представлена роботами, присвяченими конкретно-джерелознавчому аналізу окремих її документів чи їх тематичних збірок. Дослідження даного характеру, як правило, з'являлися в результаті археографічного опрацювання тематичних, або ж видових, комплексів документів, вписаних до РМ.

Зачинателем цього напрямку вивчення РМ став видатний український історик Михайло Грушевський, який в кін. XIX-на поч. XX ст. в "Записках Наукового товариства ім. Шевченка" паралельно з публікаціями документів РМ подав ряд невеликих за об'ємом, але надзвичайно змістовних, джерелознавчих розвідок, присвячених аналізу інформативних можливостей опублікованих документів².

З меншим успіхом джерелознавче дослідження РМ було продовжене на поч. XX ст. Істориком-краєзнавцем Федором Ніколайчиком в зв'язку з його ж публікацією документів, відшуканих в РМ і проливанчих світло на генезу землеволодіння князів Вишневецьких в Лівоберезній Україні наприкін. XVI- в перш. пол. XVII ст.³

Після розвідок М.Грушевського та Ф.Ніколайчика книги РМ надовго випали з поля зору джерелознавців. певне посилення джерелознавчого інтересу до них спостерігається лише в останні роки, головню завдяки працям Миколи Ковальського, як одноосібним, так

¹ Кеннеді Грінстед П. Неизвестная подокументная опись Русской метрики (1569-1673) из собрания ЦГАДА СССР // Исследования по истории Литовской метрики: Сб. науч. тр. М., 1989. Ч.1. С.118-137.

² Грушевський М. Київський каштелян і козаки // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі - ЗНТШ). Львів, 1895. Т.6. С.5-7; Його ж. Кілька документів з життя Забузької Русі XVI в. // ЗНТШ. Львів, 1899. Т.28. С.1-2; Його ж. До питання про правно-державне становище київських князів XV в.: Два граноти великого князя Казимира з часів київського князя Олелька // ЗНТШ. Львів, 1899. Т.31-32. С.1-2; Його ж. Матеріали до історії козацьких рухів 1595-1596 рр. // ЗНТШ. Львів, 1899. Т.31-32. С.1-6; Його ж. Кілька київських документів // ЗНТШ. Львів, 1900. Т.40. С.1-6; Його ж. Лист короля Стефана Баторія до калги з року 1577 // ЗНТШ. Львів, 1901. Т.44. С.1-2.

³ Ніколайчик Ф. Начало и рост полтавских владений Вишневецких по данным Литовской метрики // Труды XI Археологического съезда. М., 1902. С.95-104.

⁴ Ковальський Н.П. Локационные и нагдебургские граноты городов Украины в составе коронных книг записей "Литовской Метрики" ст. пол. XVI-перв. пол. XVII в. // Историкографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Межвуз. сб. науч. тр. Днепропетровск, 1983. С.3-15; Его же. Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI-перв. пол. XVII в.). Акты о городах: Уч. пос. Днепропетровск, 1983.

і в співавторстві¹. В першу чергу, ним були проаналізовані "ніські" документи в складі РМ: локаційні, магдебурзькі, торгово-ярмаркові привілеї, цехові статутні і судові декрети, що стосувалися соціальних протиріч в українських містах. Особливо слід відзначити відновлення М.Ковальським започаткованої М.Грушевським традиції вивчення РМ шляхом подокументної евристики.

Як бачимо, в історіографії РМ є недостатньо розробленими, або ще не підіймалися, цілий ряд проблем, зокрема репрезентативність книг РМ, діяльність Руської канцелярії, інформативні можливості її документів стосовно розвитку землетримання королівщин, осадництва, відносин між королівською та земською землеволодіннями та ін.

Мета дослідження: на основі джерелознавчого аналізу документів РМ та супутних матеріалів розглянути книги РМ як: а/ наслідок конкретно-історичної ситуації; б/ архівного комплексу в розвитку; в/ результат діяльності установи та джерело з її історії; г/ джерело до конкретної історії на прикладі окремих аспектів життя КВ і БВ.

В руслі реалізації мети в праці вирішуються наступні дослідницькі завдання:

- встановити передумови та причини започаткування процесу ведення в Коронній канцелярії окремих книг для інкорпорованих воеводств;
- прослідкувати виникнення та генезу основної термінології, що стосується даних книг і побутувала в канцелярській документації в роки їх ведення;
- відтворити вузлові моменти конкретно-історичних обставин, в яких нав місце процес ведення книг РМ, крізь призму чинників, що безпосередньо чи опосередковано впливали на даний процес;
- визначити початковий і сучасний склад РМ, внутрішній характер її книг, відношення між РМ та КМ, репрезентативність книг руської серії;
- виявити місце Руської канцелярії в системі Коронної канцелярії, охарактеризувати її склад та функції урядників;
- проаналізувати діяльність Руської канцелярії, окреслити документальний матеріал, що підлягає реєстрації, спосіб та форми його

¹ Ковальський М.П., Брежуненко В.А. Соціальна боротьба в місті Остер наприкін. XVI-поч. XVII ст. // Питання історії Придніпров'я. Масові та суспільно-політичні рухи: Зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 1990. С.13-23.

го фіксації в книгах, встановити можливі спроби фальшування документів в канцелярії і поза нею.

- провести визначення ступеня впровадження київських і брацлавських документів РМ до наукового обігу шляхом аналізу публікацій даних документів як на основі текстів РМ, так і по можливості тих, що були видрукувані з оригіналів чи копій іншого походження;

- продемонструвати інформативні можливості документів РМ на прикладі деяких аспектів історії КВ і БВ др. пол. XVI-XVII ст., встановити новизну їх джерельної інформації на фоні досягнень попередньої історіографії.

Методологічне основи дослідження є метод історизму, опертий на класичний постулат старої історіографії: минуле пізнається таким, "яким воно було в дійсності" (Л. фон Ранке), - і поєднує в собі послідовний еволюціонізм з структурно-функціональним підходом (Е. Дьєркгейм). Враховуючи ще один постулат тієї ж історіографії: "історія пишеться за джерелами" (Ш. Ланглуа, Ш. Сеньобос), - серцевину цього методу в роботі склав науково-критичний аналіз історичних джерел, на основі якого і відтворювалася реальна дійсність.

При вирішенні конкретних джерелознавчих завдань були використані прикладні досягнення джерелознавства, дипломатики, архівістики, археографії, що містяться в працях О. Бальцера, С. Кентвінського, В. Сенковича, К. Малечинського, А. Томчака, Я. Дашкевича та ін.

Методика дослідження поєднує в собі загальнонаукові, загальноісторичні, конкретно-проблемні і спеціальні джерелознавчі методи проведення дослідження. З метою максимального використання інформації, що знішується в документах РМ, в основу дослідження був покладений метод суцільного подокументного вивчення її книг.

Джерельну базу дослідження склали, насамперед, 29 чистових книг РМ. Завдяки пошуковій роботі в польських архівах, організованій українським дослідницьким фондом ім. Петра Яцика (м. Едмонтон, Канада), дисертант нав можливість значно розширити джерельну базу даної праці за рахунок збірок Головного архіву давніх актів (м. Варшава): КМ, Архіву Коронного Скарбу, так званої Литовської Метрики, - а також поодиноких джерел, які зберігаються в бібліотеках Польської Академії наук в Курніку і Кракові, Бібліотеці Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві, Національній бібліотеці в Варшаві. Окремі факти, що доповнювали загальну кар-

тину при висвітленні того чи іншого аспекту, запозичувалися автором з численних польських, українських та російських публікацій документальних і нарративних джерел.

Основні положення дисертації, що виносяться на захисті

1. Виникнення та ведення книг руської серії в 1569-1673 рр. в Коронній канцелярії було явищем закономірним. З одного боку, воно визначалося надзвичайно широким розповсюдженням в країнах Європи на той час книжкової форми фіксування документів в монарших канцеляріях. З іншого боку, започаткування даних книг обумовлювалося неможливістю швидкої ліквідації при інкорпорації актом Люблінської унії 1569 р. Київського, Волинського і Брацлавського воєводств в склад Корони особливостей діловодства та судочинства (нова і право), притаманних для даних воєводств.

2. В ролі чинника, який визначав інтенсивність та особливості з'явлення книг РМ протягом всього періоду її функціонування (до 1673 р.) виступала українська шляхта. Форми її впливу на даний процес були як безпосередні (через своїх представників на посаді руського писаря, причини виногани необхідності ведення РМ), так і опосередковані (через виноги збереження руської мови як офіційної мови діловодства та Волинського Статуту як правової основи судочинства стосовно інкорпорованих воєводств).

3. Сучасний склад РМ є майже ідентичним початковому. Невеликі архівні втрати, правдоподібно, мали місце лише по відношенню до невеликих чорнових зошитів (протоколів). Збережені чистові книги (індукти) за своїм характером є змішаними (записово-декретовини) з невеликими вкрапленнями вписів документів, притаманних для інших різновидів книг Коронної канцелярії.

4. Процес фіксації українського документа в Коронній канцелярії протягом 1569-1673 рр. нав тенденцію (чим далі від 1569 р. - тим більш яскравіше виражену) до поступового переміщення з РМ до КМ. Як наслідок ніколи за означений період книги руської серії не вміщували в собі вписи всіх документів щодо східноукраїнських воєводств, що проходили королівську канцелярію, в тону числі і всієї тієї їх частини, відносно впису до Метрики якої одержувалося усне чи письмове розпорядження сейму, короля чи керівників канцелярії.

5. Запровадження в Коронній канцелярії окремих книг для інкорпорованих воєводств привело до появи в її складі нового структурного підрозділу - Руської канцелярії. Склад персоналу нового

структурного підрозділу найкв повністю формувався на зразок Коронної канцелярії, функції ж її урядників вирізнялися зуженням повноважень у регенсів, підканцлерів, канцлерів і одночасно їх розширенням у руських писарів.

6. В своїй діяльності Руська канцелярія застосовувала ті ж методи та прийоми, що й Коронна канцелярія. Її дипломатична практика, а особливо дипломатична термінологія, починаючи з 1569 р., поступово відходила від дипломатичної традиції великокнязівської канцелярії і наближалася до дипломатичної традиції польської королівської канцелярії. Повне їх еліття фактично визначало поряд з нечинністю інших особливих факторів (мова, право) неминучість ліквідації Руської канцелярії.

7. Лише незначна частина документів РМ, зокрема київських та брацлавських, була опублікована. Археографічний рівень їх публікацій, як правило, не відповідає сучасним вимогам.

8. Інформативні можливості документів РМ стосовно історії КВ і БВ др. пол. XVI-XVII ст. є надзвичайно широкими. Особливо багато інформації додають документи РМ до наступних аспектів з історії даних воєводства: розвитку королівського землеволодіння, колонізації, системи державної адміністрації, життя міст на Магдебурзькому праві, козацьких рухів, генеалогії місцевих шляхетських родів. Найбільш перспективним з точки зору інформативності є вивчення декретів сеймового, асесорського і реляційного судів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше зроблена спроба комплексного вивчення такого важливого джерела, яким є РМ. В праці автор намагався окреслити найбільш суттєві моменти в різних аспектах дослідження книг руської серії: архівному, історико-юридичному, археографічному та джерелознавчому. Більш точно визначений ступінь збереженості книг РМ, їх характер, відношення до книг КМ, репрезентативність. Вперше в історичній літературі даний детальний аналіз складу, діяльності Руської канцелярії і функцій її урядників. На основі вивчення численних публікацій історичних джерел виявлений ступінь запровадження київських та брацлавських документів РМ до наукового обігу. Також визначена новизна інформації документів РМ на тлі досягнень попередньої історіографії.

Практичне значення дисертації складається з можливості використання її результатів для створення праць з архівістики, дипломатикси і джерелознавства історії України XVI-XVII ст. Цілий ряд наведених в ній фактів, що демонструють інформативні можливості тих чи інших документів стосовно певних аспектів історії КВ і БВ

дозволяють скорегувати наші знання відносно подій, які мають не лише наукове значення, а й суто практичне (заснування та початкова історія містечок, тощо).

Агробація дослідження. Основні положення і висновки дисертації знайшли своє відображення в двох статтях автора, виступах на двох міжнародних наукових конференціях (м.Вільнюс, 1988 і 1991рр.), присвячених проблемам вивчення ЛМ, на республіканській нараді з проблем археографії (м.Київ, 1988 р.), на ряді краєзнавчих та підсумкових наукових конференцій Дніпропетровського держуніверситету.

Структура роботи відповідає поставленим меті та завданням дослідження і складається з вступу, трьох розділів, закінчення, переліку використаних джерел та літератури, додатків.

ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується вибір теми дисертації, розкривається її актуальність, ступінь вивченості, визначені мета і завдання дослідження, його наукова новизна та практичне значення, сформульовані основні положення, що виносяться на захист.

Перший розділ - "Руська (Волинська) Метрика. Загальна характеристика" - присвячений розгляду конкретно-історичних обставин, в яких велася РМ, та формально-архівній характеристиці її книг.

Поява РМ, як такої, була можливою завдяки широкому розповсюдженню, починаючи з XIV-XV ст., в європейських монарших канцеляріях процесу книжкового реєстрування документів, що видавалися саними канцелярськими або надходили до них. Приблизно в той же період даний процес охопив територію Корони і ВКЛ, держав до складу яких українські землі, частково або повністю, протягом XIV-XVIII ст. входили. Поява РМ стала можливою в результаті Люблінської унії 1569 р. - унії Корони і ВКЛ, що привела до створення однієї держави - РП. Дана унія закріплювала в складі Корони Волинське, Київське і Брацлавське воєводства, які раніше були частиною ВКЛ. В силу тогочасних реалій за ними зберігалось право на вживання руської мови як діловодчої і Волинського Статуту як основи судочинства. Останні два моменти визначили неминучість ведення в коронній канцелярії окремих книг для інкорпорованих воєводств.

РМ, як і КМ та ЛМ, мала досить яскраво виражену соціальну спрямованість. В сферу її юрисдикції могли потрапити лише упривілейовані стани РП. До таких станів належали, насамперед, "політичний народ", тобто стан з чітко визначеною ідеологією - шляхта, а також духовенство і міщанство, яке користувалося Магдебурзьким

правон. Серед них станом, що не просто підлягав юрисдикції РМ, а й визначав в силу своєї політичності, тобто ідеології "руського сарматизму", процес ведення книг руської серії, була шляхта. Однак, після 1569 р. внаслідок поступового втягнення української шляхти в сферу прогресивніших за візантійські західноєвропейських культурних координат, яке природно набуло форми "сполщення", соціальна база даної ідеології постійно зменшувалася. Значно пришвидшився цей процес в результаті Визвольної війни 1648-1654 рр. та перших років Руїни, коли значна частина шляхти, що ще сповідувала ідеологію "руського сарматизму", була виведена за орбіту політичного життя РП, а інша її частина, яка, зрештою, зберегла вірність РП, після глибокого розчарування в моделі даної ідеології, що йшла з боку, з Російської держави, і не навчи вже жодної надії на утвердження своєї власної моделі, мусила ставати на шлях повного визнання своєї приналежності до "політичного народу" РП з його польською шляхетською ідеологією. Зрозуміло, що в таких умовах тримання за складові елементи ідеології "руського сарматизму", до яких належали руська нова і Волинський Статут, втрачало будь-який сенс.

Датою, яка визначила безповоротність даних змін у середовищі української шляхти, став 1667 р. - рік підписання між Росією та РП Андрусівського миру, згідно якого Україна поділялася між цими країнами. Трохи пізніше, внаслідок польсько-турецької війни і Бучачького преліментарного миру 1672 р. РП втратила поряд з Поділлям БВ і південну частину КВ, які перейшли під безпосередній протекторат Туреччини. Значне зменшення території, що підлягала констанції РМ, а головне катастрофічне звуження її соціальної бази зумовили припинення ведення книг РМ в 1673 р.

В роки ведення в Коронній канцелярії (1569-1673) окремих книг для східноукраїнських воєводств в канцелярському середовищі, причетному до цього процесу, як результат існуючого розподілу праці між урядниками, працівниками з коронними і руськими книгами, з'являються поняття "Руська Метрика" (1620 р.), "Волинська Метрика" (1620-ті рр.), "Руська канцелярія", "Волинська канцелярія" (поч. 1630-х рр.), "Канцелярія декретова Руська", "Канцелярія декретова Волинська" (кін. 1650-х рр.). Як показав аналіз документів РМ, поняття з прикметником "Руська" вживалися стосовно всієї Метрики, тоді як застосування понять з прикметником "Волинська" обмежується її волинським документальним матеріалом.

Проведене в розділі дослідження свідчить, що за своїм харак-

терон книги РМ є записово-декретозими, а їх сучасний склад можна вважати майже тотожним існуючому на 1673 р. Втім, є фактом наявність невеликих внутрішніх втрат в чистових книгах РМ, а також нестача принаймні 5-ти чорновик її зошитів (протоколіс).

Аналіз книг КМ за період 1569-1673 рр. на предмет вмісту в них документів щодо східноукраїнських воєводств показав, що в означений період мав місце постійно наростаючий процес поступового вилучення українських документів з сфери компетенції РМ і переведення в зону впливу КМ. Як наслідок, книги руської серії практично ніколи не концентрували в собі всіх українських документів, які видавалися Коронною канцелярією або ж надходили до неї.

У другому розділі - "Канцелярія Руської (Волинської) Метрики" - реконструється на основі джерельних даних склад та діяльність установи, що продукувала книги РМ, - Руської канцелярії.

На основі проведеної реконструкції встановлено, що Руська канцелярія безперечно ідентифікується як складова і невід'ємна частина Коронної канцелярії. Обидві канцелярії мали спільних керівників: канцлера та підканцлера; персонал як тієї, так і іншої, канцелярії міг працювати то в одній, то в іншій, канцелярії, або ж одночасно в обох. Однак існували і певні відмінності: практично повністю не втручалися в роботу Руської канцелярії регенси; в силу незнання руської мови не мали змоги ефективно здійснювати контроль за її діловодством канцлери і підканцлери; натомість повноваження руських писарів були більш широкими, а соціальне становище значно вищим ніж у коронних. Мала Руська канцелярія в своєму розпорядженні окрему групу підписків. Також функціонував при ній спеціальний королівський секретаріат для східноукраїнських воєводств. Дані відмінності, наявність функцій, які принаймні формально належали до виключного її відання, чітка структурованість дають право трактувати Руську канцелярію як автономний підрозділ Коронної канцелярії.

В своїй діяльності Руська канцелярія користувалася тими ж методами і прийомами роботи, що й Коронна канцелярія. До її книг вписувалися документи, які з правової точки зору були зведені дисертантом в 7 груп: листи публічного характеру (привілеї, універсали, сеймові акти, листрації, лімітації, нежові акти, консенси, королівські листи-послання), приватні акти (цесії, даровизни, ревігнації, продажні записи, застави, фундуші, квити, тестаменти, інтерцези, пленіпотенції та ін.), протестації та маніфестації, ре-

ляції, судові рішення (арешти, контумації перші, рекети, евазії, релаксації, публікації баніцій, декрети інфаній, діляції та ін.), дипломатичне листування, вірчі копії (відінуси, трансунпти). Як показав аналіз, дані документи вписувалися до книг як у формі обляти (слово в слово), так і в формі зізнання (переказом). Документи, які видавалися саном канцелярією, вписувалися до книг у формі обляти; документи, що надходили до канцелярії, могли фіксуватися в книгах як у формі обляти, так і у формі зізнання. До документів, які вписувалися в книги РМ у формі зізнання, відносилися реляції, протестації і манифестації, а також деяка частина приватних актів. Подібно як і в Коронній канцелярії, реєстрація документів в Руській канцелярії відбувалася в два прийоми спочатку документ фіксувався в чорновій книзі (протоколи), а після - в чистовій книзі (індукті). Досить широкого розповсюдження в Руській канцелярії набула практика видачі на прохання клієнтів виписів та екстрактів з документів РМ. Видані з канцелярії виписи та екстракти, як свідчать документи, мали юридичну силу, тобто могли бути використані як правовий доказ в тому чи іншому суді. Займалася Руська канцелярія і визначенням автентичності документів, що надходили до канцелярії і підлягали впису. Прийоми такого визначення в ній використовувалися загальноприйнятими: дослідження матеріалу, на якому написаний документ, печатки, засвідчувальних підписів.

Спостереження за дипломатичною термінологією, що побутувала в Руській канцелярії протягом 1569-1673 рр., свідчать про поступове витіснення з її практики дипломатичної традиції канцелярії ВКЛ дипломатичною традицією Коронної канцелярії, завершення якого закономірно співпало з ліквідацією Руської канцелярії як такої. Тому з формально-дипломатичної точки зору весь період функціонування Руської канцелярії (1569-1673 рр.) може бути визначений як період переходу від актотворчої традиції канцелярії ВКЛ зразка 1569 р. до практики актотворення Коронної канцелярії, як період поглинання першої останньою.

Третій розділ - "Інформативні можливості РМ стосовно історії Київського та Брацлавського воєводства" - присвячений археографічному аналізу існуючих публікацій київських та брацлавських документів РМ, а також демонстрації інформативних можливостей як опублікованих, так і неопублікованих, документів книг руської серії на прикладі окремих аспектів історії КВ і БВ.

Як показало проведене в розділі дослідження, багата та різностороння інформація, що міститься в документах РМ, зокрема щодо

історії KB і БВ, відносно слабо використовувалась в історичній літературі. Подібний стан в основному зумовлений незначним ступенем впровадження київських та брацлавських документів до наукового обігу. З більше 2-х тис. київських і брацлавських документів РМ на сьогодні повністю опублікованими є лише близько 200, рівень видання яких не відповідає сучасним археографічним вимогам.

Для демонстрації новизни інформації київських і брацлавських документів РМ в даному розділі був обраний метод порівняльного аналізу фактичного стану вивчення певних аспектів історії KB і БВ др. пол. XVI-XVII ст. в попередній історіографії з даними щодо цих аспектів самих документів. Подібні проведені аналізи стосовно окремих категорій урядників KB (опираючись на Іх реєстр, укладений Е.Руликівським), заснування та початкової історії містечок південної Київщини та БВ: Лисянки, Тараші, Гайсина (враховуючи Іх інтерпретації в працях Е.Руликівського, О.Яблоновського та ін.), - виявили великі інформативні можливості документів РМ відносно коригування існуючих поглядів на дані питання в історичній літературі. На прикладі окремих сюжетів з міської геральдики, розвитку козацьких рухів, генеалогії та соціальної боротьби в українських містах показано потенціал джерельної інформації РМ і простежуються наслідки її неврахування тими чи іншими дослідниками.

Встановлено, що представництво київських та брацлавських документів в РМ не є рівноцінним. Значно більше вміщує РМ київських документів, що й закономірно, оскільки і територіально KB було значно більшим за БВ, і розвиток всіх основних соціальних та економічних процесів у KB проходив більш динамічніше.

Як показало дослідження, найбільш доцільним з точки зору інформативності київських і брацлавських документів РМ є вивчення декретів сейнового, асесорського та реляційного судів, які в історичній літературі не використовувалися, або використовувалися незначною мірою. З причини більш вільної, порівняно з публіцистичними та приватними актами, побудови формуляру судові декрети вміщують значну кількість живої, неформалізованої інформації, що може пролити світло на такі важливі моменти, як світогляд та побути шляхти, розмовна мова, роль права в житті панівних станів РП та ін.

В заклеченні підведені підсумки, зроблені основні висновки дослідження.

РМ займає важливе місце в структурі джерельної бази вивчення історії України др. пол. XVI-XVII ст., зокрема KB і БВ. РМ харак-

теризується майже повною відсутністю втрат своїх документів та досить високим ступенем їх репрезентативності, насамперед, стосовно життя стану, який визначав її необхідність і чиїм потребам вона головно служила, - шляхти. Книги РМ є результатом діяльності державної установи - Руської канцелярії (структурного підрозділу польської королівської канцелярії), що визначило їх континуаційність (безперервність), генетичність (наступність), праводоказовість, а значить, як правило, достовірність.

Великий інформаційний потенціал документів РМ спроможний внести значні корективи в існуючі нині інтерпретації тих чи інших аспектів української історії. Особливого значення він набуває для відносно бідних на документальний матеріал XVI-XVII ст. українських земель, серед яких, в першу чергу, слід виділити Київщину та Брацлавщину. Перспективним напрямком уведення його до наукового обігу, крім вже здійсненого подокументного, поіменного і географічного картування, є обробка за допомогою ЕОМ.

Результатом дослідження стало розширення джерельної бази до історії формування та функціонування РМ, застосування таких методів аналізу документів і літератури, які дали можливість виявити нові якісні характеристики, а також скласти більш точне, ніж в попередній історіографії, уявлення про визначальні параметри РМ та її інформативні можливості щодо історії КВ і БВ.

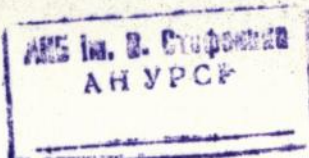
Основні положення дисертації знайшли своє відображення в наступних публікаціях автора:

1. ЛМ кн.220 как исторический источник // Литовская Метрика: Тезисы докладов нехреспублканской научной конференции, апрель 1988. Вильнюс, 1988. С.45-46. /0,08 др. арк./ - в співавторстві.

2. Книга записів N 220 Литовської метрики як джерело до вивчення економічної географії Поділля др. пол. XVII ст. // Проблеми економічної географії Поділля: Тези доповідей наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 1988. С.151-152. /0,06 др. арк./ - в співавторстві.

3. Міжреспубліканська наукова конференція, присвячена "Литовській метриці" // Український історичний журнал. 1988. N 8. С.156. /0,08 др. арк./ - в співавторстві.

4. Книги Коронної і Литовської метрик др. пол. XVII ст. та проблеми їх публікації // Українська археографія. Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988. Київ, 1988. С.120-121. /0,1 др. арк./

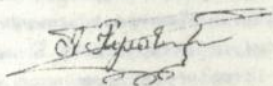

5. Волинская метрика как комплекс источников по истории городов Украины вт. пол. XVI-XVII вв. // II всесоюзная конференция по историческому краеведению: Тезисы докладов и сообщений, апрель 1989. Пенза, 1989. С.131-132. /0,07 др. арк./ - в співавторстві.

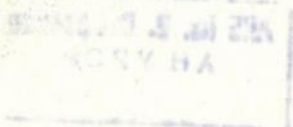
6. Книга записів Метрики Великого князівства Литовського N 220 як джерело до історії Жовтоводської битви // Збірник рефератів доповідей обласної науково-практичної конференції з історичного краєзнавства. Дніпропетровськ, 1990. С.35-36. /0,07 др. арк./

7. Особенности деятельности Коронной канцелярии Речи Посполитой во вт. пол. XVI-XVII вв. (на материалах Волинской метрики) // Актуальные вопросы государственного устройства стран Европы и Америки. История и современность: Сб. науч. тр. Днепропетровск, 1991. С.17-32. /0,94 др. арк./

8. До репрезентативності так званих "природних вибірок" у складі Волинської (Руської) Метрики (на прикладі публічно-правових актів, виданих в зв'язку з Гадяцьким пактом 1658 р.) // Проблеми історіографії та джерелознавства історії України: Міжвуз. зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 1992. /0,25 др. арк./

Ротапринт ДГУ. Заказ № 21 / Тираж 100

468429

4525957
AB 25.957